

Милош Благојевић

НЕМАЊИЋИ И ДРЖАВНОСТ ДУКЉЕ – ЗЕТЕ – ЦРНЕ ГОРЕ

САЖЕТАК: У јужним областима данашње Црне Горе постојале су, током средњег века и касније, три историјске области и три истоимене државе: Дукља, Зета и Црна Гора. Стварао их је увек један те исти народ – српски народ. Поставља се питање шта је утицало на промену назива ових историјских области и истоимених држава, о чему ће се расправљати у приложеном рукопису, а посебно у којој је мери наслеђе из државе Немањића допринело очувању и обнављању српске државности на просторима данашње Црне Горе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Дукља, Зета, Црна Гора, Војиславићи, Немањићи, Балшићи, Црнојевићи, српски народ, Зетска православна епископија, српска државност.

Реч „државност” настала је у новије време и обично се употребљава у живом говорном језику, а све чешће и у историографији. Не тако давно учињен је покушај да се поменути термин објасни и дефинише, па је констатовано да се: „државност може посматрати као примарни резултат настајања и постојања неке државе, а истовремено и као збир многобројних чинилаца уз помоћ којих држава настаје, опстаје, обнавља се, организује и оправдава своје постојање. За државност би се још могло рећи да је поникла и да се манифестовала у сфери идеја с непрекидном тенденцијом њиховог отелотворења”.¹ Ово кратко објашњење је непотпуно, као и све дефиниције и поред тога што ставља у први план својства или особине државе, због тога што се кратким дефиницијама заклањају многобројне чињенице које заслужују дужну пажњу. У настојању да се постојећа празнина, бар делимично попуни, треба истаћи да у свакој држави постоје три основна чиниоца: народ, територија и власт, са свим својим особеностима. Но и поред присуства обавезних чинилаца, не могу се пронаћи ни две државе у свету које су једнаке по територији начину постанка, уређењу, трајању, етничкој структури или организацији власти. Државе нису међусобно једнаке ни када их ствара један те исти народ, на једном те истом простору, због тога што су и народ и територија и власт подложни непрекидним променама.

¹ М. Благојевић и Д. Медаковић, *Историја српске државности I*, Нови Сад 2000, 12; М. Благојевић, „О историји српске државности”, *Насијава историје*, бр. 13, Нови Сад 2001, 49.

Одмах треба рећи да између имена народа и назива државе не треба стављати знак једнакости, поготово када је у питању средњи век.

Неколико деценија после досељавања Словена и других „варвара” на Балканско полуострво, отпочео је процес стварања њихових најранијих и првих државних творевина које се условно могу назвати „протодржаве”. Већина таквих државних творевина обухвата мале територије, на којима су постојали услови за живот малог броја људи.

Временом су ове територије стекле посебне називе који су настали, углавном, на два начина. У првом случају назив је изведен из имена племена које је пренето из прапостојбине,² док је у другом случају име протодржаве усклађено са називом неке старе области, града, реке, односно речне долине, на чијем су се подручју насељавали делови словенских племена.³ Једино су снажна и многољудна племена, с чврстим и стабилним језгром, давали своја имена територијама на којима су створене нове државе на Балканском полуострву. Такав је случај са Бугарима, односно Протобугарима, Србима и Хрватима. Главнина досељених Срба успела је да оснује своју државу, крајем VIII и почетком IX века, на територији између долине Ибра и Врбаса коју су византијски писци назвали Србија. Знатан део Срба живео је и населио се изван ове државе, па је дуж источне обале Јадранског мора основао четири „протодржаве”. Биле су то: Паганија или Област Неретљана⁴ изме-

² На територији Македоније и Грчке, а посебно на ширем подручју Солуна, доселио се већи број словенских племена, чија су имена донета из прапостојбине. Такав је случај, поред осталог, са Велегезитима, Друговитима и Верзитима, који се први пут помињу 614–616. године. Види: Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 186, 187 (даље скраћено: ВИЊ).

Називи територија поменутих племена изведени су из племенског имена, а помињу се у последњој четвртини VIII века. У византијским изворима саопштава се како је бугарски хан Телериг 773. године намеравао да пороби Верзитију, односно територију коју су насељавали Верзити, а конкретније крајеве око Охрида, Преспе, Битоља и Прилепа (ВИЊ I, 233). Пред крај VIII века, помиње се Акамир архонт или кнез Словена Велзитије у Тесалији, односно једног краја у Тесалији који је насељен Велегезитима. Архонт Акамир учествовао је 799. године у побуни против царице Ирине (ВИЊ I, 235). За Друговите треба рећи да су били снажно словенско племе које се населило западно од Солуна. Њихова територија назива се Друговитија, па је на том простору основана посебна епископија (ВИЊ I, 186, 187). Имена поменутих племена и називи њихових територија одржали су се дубоко у средњи век, па и касније, али ова племена нису успела да оснују посебне државе. Друговити су имали своје главаре које византијски писци (674–677) називају „краљевима” (ВИЊ I, 204).

³ Словенска племена или делови појединих племена населили су се у долини доњег тока реке Струме (Strimona) и реке Rihios. Временом су ове словенске скупине организоване у чвршће политичке заједнице па се седамдесетих година VII века помињу као Стримонци (Струмљани) и Ринхини (ВИЊ I, 200–210). Речи Стримонци и Ринхини нису патронимикони, већ су то географски називи који су изведени из имена река Стримон и Рихиос. Ове словенске скупине имају своје старешине па се главар Ринхина по имену Првуд помиње као „краљ” (гех), што само показује да је његов утицај био велики. Друговити су такође имали краља (гех, рига) или „краље”, што је јасан показатељ да је процес политичке диференцијације далеко одмакао, у последњој четвртини VII века, и код Друговита и код Ринхина, а вероватно и код других словенских скупина на ширем подручју Солуна.

⁴ Имена српских протодржава дуж Приморја нису патронимикони, већ географски називи. Становници у Области Неретљана или Пагани, по речима византијског цара и писца, Константина VII Порфирогенита: „воде порекло од некрштених Срба”, и „на језику Ромеја њихова земља се назива Арента /Неретва/, због чега их Ромеји називају Арентанима /Неретљанима/” (ВИЊ II, 64)

ђу Цетине и Неретве, Захумље⁵ од Неретве до Дубровника, Травунија⁶ или Требиње од Дубровника до Боке Которске и Дукља⁷ или Диоклитија од Боке Которске па до Бојане.

Према писцу Барског родослова, Дукља је обухватала девет жупа, од којих је пет гравитирало Скадарском језеру (Лушка, Подлужје, Купелник, Облик и Црмница), док је једна била континентална (Горска), а три су биле у Приморју (Прапратна, Кучева и Грбаљ).⁸ На овако малом простору створена је „протодржава” на челу са кнезом који се помиње тек средином X века, знатно касније у поређењу са кнезовима Србије, Травуније (Требиња) и Захумља.⁹ Први по имену познати кнез Дукље био је Јован Владимир који је владао крајем X и почетком XI века. Он је најпре признавао власт Византије, а потом Бугарске, односно цара Самуила чијом је кћерком био ожењен. Кнеза Јована Владимира погубио је Самуилов синовац цар Јован Владислав 1016. године. Када је византијски цар Василије II потчинио Самуилово царство, Дукља се тада нашла у оквирима Византије 1018. године.¹⁰

⁵ За становнике протодржаве Захумље, Константин VII Порфирогенит изричито каже: „Захумљани који сада тамо станују су Срби”, а онда објашњава: „Захумљани су названи по планини која се зове Хум, а иначе на језику Словене Захумљани значи „они иза брда” (ВИЊ II 59). Објашњење византијског цара је и занимљиво и тачно. Реч Захумљани није патронимикон нити етничка одредница. То су Срби који станују „иза брда” у односу на остале Србе. Географски карактер назива ове групе Срба је истакнут на највидљивији начин, а поготово што је саопштена и етничка припадност Захумљана.

⁶ Географски назив је присутан и када су у питању Травуњани и Конављани. Константин VII Порфирогенит каже: „Тамошњи становници воде порекло од некрштених Срба”, као и Неретљани (ВИЊ II, 61, 62). Истраживачи обично повезују назив Конавли „с латинском речи *sanallis*”.

⁷ Географски назив је присутан и у имену четврте протодржаве у Приморју, па Константин VII Порфирогенит каже: „Дукља се назива по граду у овој земљи...”, а сада је то пуст град и до данас се зове Дукља” (ВИЊ II, 63). Становници Дукље називају се Дукљани, Диоклицијани или Диоклићани, али то није било ни посебно племе ни посебан народ, као што су то Бугари, Срби и Хрвати. Константин VII Порфирогенит не саопштава изреком да су Срби населили Дукљу, већ каже да је земља „остала пуста, и за цара Ираклија поново је насељена, као и Хрватска, Србија, земља Захумљана, Травунија и Конавље” (ВИЊ II, 63). Према наведеном редоследу земаља може се с разлогом рећи да је и Дукља насељена Србима, али се при том мора водити рачуна о присуству романизованог становништва, првенствено у приморским градовима, а вероватно и у планинским крајевима Дукље, Да је етничка свест Срба била учвршћена у Дукљу почетком XI века, види нап. 12–17.

⁸ *Историја Црне Горе*, књ. прва, Титоград 1967, 316–332.

⁹ Неименовани владар Дукље помиње се први пут средином десетог века, као „архонт Дукље” (кнез). Види: ВИЊ II, 78. Неименовани „архонт Срба” живео је у доба цара Ираклија (610–641). Имена његових потомака и наследника ређају се од краја VIII и током IX и X века: Вишеслав, Радослав, Просигој и Властимир који је владао између 830. и 850. године. Архонт или кнез Властимир успео је да Србији прикључи Травунију, па је удао своју кћерку за Крајину, сина Белоја, тадашњег жупана Травуније. Ово је опет доказ да је Травунија имала свог господара у другој четвртини IX века. Белојев син је после женидбе уздигнут на ранг „архонта”, односно наследног кнеза и оснивача посебне династије у Требињу (ВИЊ II, 62) Знатно већи успон доживело је Захумље под владавином кнеза Михаила, сина Вишетиног. Он је од Византије добио титулу антипата (проконзула) и патриција (ВИЊ II, 60). Михаило Вишевић је истакнута и утицајна политичка личност у периоду између 912. и 930. године. Види: С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*. Београд 1996, 40–43.

¹⁰ *Историја српског народа I*, 171, 175.

Византијска доминација није била дугог века, јер се на устанак дигла „Србија” 1034, али је тај устанак угушен 1036. године.¹¹ Изгледа да се на челу устанка налазио кнез Стефан Војислав који је као заробљеник одведен у Цариград. Он је отуда побегао, па је по други пут дигао устанак, вероватно, 1038. Описујући ове догађаје византијски писац Јован Скилица каже за Стефана Војислава да је „архонт Срба”, који је од Византије преотео, односно „заузео земљу Срба” и отуда протерао византијског намесника.¹² Ова „земља Срба” обухватала је у конкретном случају: Дукљу, Травунију (Требиње) и Захумље, односно Приморје између Бојане и Неретве. Византија се није мирила са насталим губитком, па је послала свог намесника у Драчу да угуши устанак. Када је велика византијска војска упала на осамостањену територију, „Срби” су дозволили војсци да пљачка и пали земљу и док се непријатељска војска тим послом бавила: „Срби су заузели и чували кланце.”¹³ Захваљујући вешто постављеној заседи, кнез Стефан Војислав је уништио велику византијску војску. Војислава је наследио син Михаило који је, према писању већ помињаног Јована Скилице, „постао владар Трибала и Срба”.¹⁴ После наведених цитата из византијских извора може се са сигурношћу рећи, да су кнез Војислав и његов син Михаило били владари Срба у Дукљи, Требињу и Захумљу, а такође и да не постоји неки посебан „дукљански народ”.¹⁵ На територији Дукље живели су Дукљани, као што су на територији Травуније живели Травуњани (Требињци), а на подручју Захумља – Захумљани, а које је византијски цар и писац, Константин Порфиrogenит, изреком саопштио да су сви они Срби и да су се доселили као Срби.¹⁶ О етничком пореклу Стефана Војислава доноси занимљива обавештења византијски писац Кекавмен, који за Војислава каже да је „Травуњанин Србин” и „Војислав Дукљанин”.¹⁷ Ови се подаци не искључују међусобно, јер је Војислав пореклом из Требиња, а као владар Дукљанин, док је по народности Србин, као и сви чланови династије Војиславића.

Политички центар државе кнеза Војислава и његових наследника налазио се у Дукљи, али су се у границама државе налазиле још две српске историјске области: Травунија (Требиње) и Захумље. На државној територији било је најмање 30 жупа, па се тиме објашњава и релативна моћ новостворене државе која је могла да се супротставља византијској војсци.¹⁸ За време владавине Војислављевог сина Михаила и Михаиловог наследника Бодина, територијом уједињених српских приморских земаља, током последње четвртине XI века, државност је овде добила највидљивија и најзначајнија обележја. Кнез Михаило стекао је достојанство краља (1076),

¹¹ ВИЊ III, 156. Изгледа да се под „Србијом” у овом случају подразумева Дукља (ВИЊ III, 156 нап. 243).

¹² ВИЊ III, 157. *Историја српског народа I*, 182 (с. Ћирковић).

¹³ ВИЊ III, 161. *Историја српског народа I*, 183, 184.

¹⁴ ВИЊ III, 162. *Историја српског народа I*, 186.

¹⁵ Да је и Захумље улазило у састав државе Стефана Војислава сведочи чињеница, што је кнез Војислав заробио византијског „стратега” са седиштем у Дубровнику и везаног одвео у Стон (ВИЊ III, 212, 213. *Историја српског народа I*, 186.

¹⁶ Види нап. 4, 5. и 6.

¹⁷ ВИЊ III 210, 212. *Историја српског народа I*, 182.

¹⁸ *Историја Црне Горе*, књ. прва, 318–346.

док је за време владавине краља Бодина, барски бискуп уздигнут на ранг надбискупа, односно архиепископа.¹⁹ После брзог успона новостворене краљевине Дукље, Травуније и Захумља, уследио је још брзи пад, због тога што Дукља као мала и периферна област није могла задржати водећу улогу међу српским земљама. Пред крај XI века водеће место преузела је источна област првобитне Србије, с центром у Раси, позната у изворима и литератури као Рашка.²⁰

Средином XII века и Рашка и Дукља налазиле су се под снажном доминацијом Византије. Без сагласности византијског цара Манојла I Комнина (1143–1180), нико није могао постати велики жупан у Рашкој, нити велики кнез у Дукљи.²¹ Било је то познато и писцу Барског родослова који каже, да после смрти легендарног краља Градиње, његов син: „кнез Радослав (Radoslaus knesius) отпутова цару Манојлу који га благонаклоно прими и даде му целу земљу да њоме господари, како је раније држао његов отац. После је кнез Радослав (knesius Radoslaus), вративши се од цара, почео да, заједно са својом браћом, држи земљу и њоме господари.”²² Нешто касније одметнули су се од Радослава његови непријатељи који су довели кнеза Десу, сина рашког жупана Уроша I, па су му предали власт у Требињу и Зети. Кнезу Радославу остала је приморска област од Котора до Скадра, одакле је он започео борбу против кнеза Десе. Изгледа да се све ово догодило око 1150, или 1151. године.²³ Не задржавајући се дуже на судбини кнеза Десе, који је касније постао велики жупан Рашке, треба истаћи да је у то доба владар Дукље имао титулу кнеза или великог кнеза, а не краља као његови претходници на престолу. Био је то уједно и видљив знак слабљења државности у Дукљи, а ако се томе дода одвајање историјских области Травуније и Захумља од Дукље, онда слабљење државности постаје још јасније. С титулом кнеза помиње се и последњи владар Дукље из династије краља Бодина, велики кнез Михаило.²⁴ Он је господарио Дукљом и Требињем, свакако уз сагласност цара Манојла I Комнина, али су изван његове власти били градови у Приморју, у којима су деловали византијски органи управе. Из документа о освећењу катедрале Св. Трипуна у Котору, сазнаје се да се то догодило 1166. године (19. јуна): „када се на папској столици налазио папа Александар а царевао најпобожнији и вечни победник Манојло (Комнин), а намесник (dux) Далмације и Дукље (Dioclie) био кир

¹⁹ Једно писмо папе Гргура VII било је упућено, јануара 1077. године „Михајлу краљу Словена” (*Историја српског народа I*, 189). Под појмом „Словена” у конкретном случају подразумевају се Срби. Титулу краља носио је и Михајлов син и наследник, па је папа Клемент III, почетком 1089. године, на молбу „Бодина преславног краља Словена” издао булу Петру, дукљанском надбискупу, којом је одобрио употребу надбискупског палија (*Историја српског народа I*, 195).

²⁰ ВИЊ III, 383–390. *Историја српског народа I*, 197–200 (Ј. Калић-Мијушковић).

²¹ Ј. Калић, „Рашки велики жупан Урош II”, ЗРВИ 12 (1970) 21–39.

²² *Писци средњовековног латинског језика*, приредио Д. И. Синдик у сарадњи са Г. Томовићем, Цетиње 1996, 105, 147. *Историја Црне Горе*, књ. прва, 402–405. Дукља је била потчињена Византији и за време цара Јована II Комнина (1118–1143). Види: К. Јиречек, *Историја Срба I*, 140, нап. 102.

²³ М. Благојевић, „Велики кнез и земаљски кнез”, ЗРВИ 41 (2004) 300 (= *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 29).

²⁴ М. Благојевић, н.д., 300, 301 (= *Немањићи и Лазаревићи*, 30, 31).

Изанације, који је истом посвећењу по својој слободној вољи и са наклоношћу присуствовао, а у Котору је Вита био приор”.²⁵ Према наведеном цитату, на најнижем положају налазио се приор, касније кнез (comes) Котора, као представник локалне управе. На знатно вишем положају налазио се дука (dux) византијске провинције Далмације и Диоклитије, кир Изанације, вероватно кир Исак, док се на врху постојеће пирамиде налазио најпобожнији цар и вечни победник Манојло I Комнин. Овде треба још додати, како је: „дука у XII веку у својим рукама објединио војну и цивилну власт и постао нови, типичан управник провинције”.²⁶ У конкретном случају дука кир Изанације налазио се на челу византијске провинције „Далмације и Диоклитије”. На основу наведених чињеница може се рећи да су Котор и градови који су улазили у састав поменуте провинције, односно „теме” Далмације и Диоклитије, били непосредно потчињени византијском дуксу кир Изанацију.

Непосредно господарење Византије градовима дуж Приморја и неким крајевима дубље у унутрашњости копна, за време владавине цара Манојла I Комнина, не подлеже никаквој сумњи. У историографији није поуздано утврђено колико је дуго владао кнез Радослав и када га је заменио велики кнез Михаило. Власт и једног и другог, као византијских вазала, осећала се дубље у унутрашњости земље, док су градови са околином улазили у састав византијске провинције „Далмације и Диоклитије”. Према једном недатираном писму барског надбискупа Гргура, власт великог кнеза Михаила била је ограничена од његових „ујака”, а по тумачењу К. Јиречека од Михајлових „стричева”, у сваком случају од Стефана Немање и његове браће Страцимира и Мирослава.²⁷ Владавина великог кнеза Михаила и у Дукљи и у Требињу била је окончана пре 1189. године, али није познато на који начин. У историографији је поуздано доказано да су Котор и делови данашње Републике Црне Горе, а прецизније њен јужни део, већ јануара 1186, постали интегрални део државе великог жупана Стефана Немање.²⁸ Све се то догодило током рата између Византије и Рашке који је, с прекидима, трајао од 1183. до 1190. године.

После окончања дуготрајних сукоба и успостављања мира, држава српског великог жупана проширена је у правцу истока и југа. Прикључивање нових области држави Стефана Немање приказује се, понекад, у историографији као обично освајање. Познато је да се у ратовима територије губе и заузимају, али када је у питању подручје средњовековне Дукље и Далма-

²⁵ Писци средњовековног латинског језика, 157, 158.

²⁶ Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 65.

²⁷ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 153; М. Благојевић, „Велики кнез и земалски кнез”, ЗРВИ 41, 301 (= *Немањићи и Лазаревићи*, 31)

²⁸ *Историја српског народа I*, 252, 253. Велики жупан Стефан Немања помиње се као владар Котора већ јануара 1186. године, па Которско веће доноси једну одлуку: „In nomine eterni Dei et Salvatoris nostri Jesu Christi. Anno milesimo centesimo octuagesimo sexto, mense ianuario, tempore domini nostri Nemanne iupani Rasse”. Датирање ове одлуке по владавини великог жупана Стефана Немање и са нагласком да је он „господин” Которана, представља поуздан доказ да је Немања постао владар и Котора и целе Зете, односно Диоклитије и Далмације. За горе наведени цитат види: *Писци средњовековног латинског језика*, 159.

ције, односно Зете, тада се уз употребу речи „освајање” не саопштава прецизно шта се заиста догодило. Делимично објашњење о овом догађају налази се у Хиландарској оснивачкој повељи коју је издао Стефан Немања (1198), тада као монах Симеон. У издатој хиландарској исправи, бивши велики жупан не помиње никакво освајање, заузимање или отимање туђих територија, већ једноставно каже: „обнових своју дедину” и „уздигох пропалу своју дедину”, на тај начин што „приобретох” или „пронађох од Морске земље Зету и с градовима, а од Арбанаса Пилот, а од грчке земље Лаб с Липљаном, Глбочицу, Реке, Загрлату, Левче, Белицу, Лепеницу”.²⁹ Стефан Немања у оснивачкој повељи Хиландара не прећуткује да су до тада Арбанаси држали Пилот, односно долину Дрима, а Грци или Византинци Косово и шест жупа у Поморављу, али ништа слично не каже за Зету, односно Диоклитију и Далмацију. За последње две области саопштена је само географска одредница, односно да је у питању део Приморја. О свему шта се тада заиста догодило, знатно потпунија обавештења саопштава Немањин наследник и син Стефан. У Житију свог оца, односно Светог Симеона, Стефан поред осталог каже: „Диоклитију и Далмацију, отачаство и рожденије своје, праву дедину своју, која је силом покорена од рода грчкога и сазида ни су градови у њој од руку њихових, тако да се прозвала грчка област, а којима су имена: Дањ град, Сардоники град, Дриваст, Росаф град звани Скадар, град Свач, град Улцињ, град славни Бар”, а пре свега град Котор.³⁰ Све ове градове, осим Котора, велики жупан „пообара и поруши” и „истреби грчко име, да се никако не помиње име њихово у тој области. Народ свој у њима неповређен остави да служи држави његовој”.³¹

За боље разумевање опширног цитата потребно је објаснити поједине изразе и термине. Напред је речено да је Диоклитија обухватала девет жупа које су груписане око Скадарског језера и дуж Приморја, док се под Далмацијом подразумева византијска провинција, односно „тема”, са горе на-

²⁹ Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља светог Симеона и светог Сава, Осам векова Сјуденице*, Београд 1986, 54, 56, 58 (даље: *Хиландарска оснивачка повеља*). Оснивачка повеља манастира Хиландара коју је издао Стефан Немања, тада монах Симеон, објављена је на више места. Реч „приобретох”, односно глагол приобрести, преводен је на различите начине. Ђ. Даничић је протумачио поменути реч уз помоћ латинских глагола: *acquirere* и *reperire* (*Рјечник из књижевних сјарина српских II*, 433). Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, реч „приобретох” преводне као „придобих” (*Хиландарска оснивачка повеља*, 58). Они су прихватили тумачење које је својевремено дао Л. Мирковић, а прихватио Д. Богдановић, а конкретно да средњовековна реч „приобретох” значи што и данашња „придобих” (Свети Сава, *Сабрани списи*, Данашња језичка верзија Л. Мирковић и Д. Богдановић, Београд 1986, 31). За разлику од претходних приређивача, Љиљана Јухас-Георгијевска није преводила реч „приобретох”, већ је задржала њен облик (Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Данашња језичка верзија: Љ. Јухас-Георгијевска, Л. Мирковић и М. Башић, Београд 1988, 55). После Немањине изјаве „обнових своју дедину” и „уздигох пропалу своју дедину”, онда се средњовековна реч „приобретох” може боље објаснити уз помоћ латинског глагола „*reperire*”, који помиње Ђ. Даничић, са основним значењима: опет наћи, пронаћи.

³⁰ В. Ђоровић, „Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног”, Светосавски зборник. књ. 2, Извори, Београд 1939, 31, 32 (даље: Житије Симеона Немање); Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 73.

³¹ Исто.

веденим градовима.³² Стефан Немања у Хиландарској повељи не употребљава античке називе Далмација и Диоклитија, већ домаћи назив Зета, што упућује на констатацију да се политичко језгро из Дукље померило према северозападу, у долину реке Зете.³³ На челу византијске провинције Далмације и Диоклитије, за време владавине Манојла I Комнина, налазио се царев намесник с титулом дукe, односно дукса, и он је био старешина свих војних и цивилних власти. Према горе наведеном цитату, Диоклитија и Далмација су „отачаство”, „рожденије” и „дедина” Стефана Немање. Под средњовековним термином „отачаство” подразумева се држава у савременом значењу ове речи,³⁴ а под „рожденијем” у конкретном случају подразумева се завичај, док је „дедина” представљала недељив заједнички и наследни земљопосед једног рода или братства, а у конкретном случају владарског рода из којег је потицао Стефан Немања.³⁵ Наведени термини представљају поуздан доказ да су права српског великог жупана била неоспорна, али је део „отачаства” (државе), затим „рожденије” (завичај) и део „дедине” силом држао „род грчки”, односно Византинци за упориштима у градовима, па се због тога Диоклитија и Далмација прозвала „грчка област”. Под средњовековним термином „област” подразумева се управно подручје, а у конкретном случају то је било „грчко”, односно византијско управно подручје. Према томе, Стефан Немањић као писац Житија Светог Симеона тачно је дефинисао положај Диоклитије и Далмације као византијско управно подручје, односно као „тему”. На овој територији Стефан Немања је „пооба-

³² Византијска „тема” „Друга Далмација” или „Горња Далмација” са центром у Дубровнику основана је после 1018. године, односно после великих освајања цара Василија II. Тема је била мала, а границе променљиве, па је већ после устанка Стефана Војислава, односно после 1042. године, ограничена на Дубровник са околином (ВИЊ III, 212). Остали градови теме Далмације, „Зета” и Стон, били су под влашћу кнеза Војислава. Неколико година касније, изгле да, да је и Дубровник признавао власт Војиславовог наследника, краља Михаила (*Историја српског народа I*, 192). С постепеним јачањем Византије у XII веку, а посебно за време цара Манојла II Комнина, стање се изменило. Тада су се градови: Дањ, Сард, Дриваст, Скадар, Свач, Улцињ, Бар, Котор и Дубровник, налазили у оквирима теме Горње Далмације. Описујући сукоб са Михајлом, господарем Епира (1215), Стефан Првовенчани каже: да град Скадар „уистину, Далмацији припада” (Стефан Првовенчани, *Сабрани списи* 93).

³³ Види нап. 29. Назив „Зета” био је познат већ византијском писцу Кекавмену, који каже да је и Зета била под влашћу кнеза Војислава, као и „градови (теме) Далмације” (ВИЊ III, 212). Кекавмен је своје дело писао између 1075. и 1078. године.

³⁴ Реч „отачаство” почела је веома рано да се употребљава у значењу појма „државе”. То већ чини на много места у Житију Св. Симеона велики жупан Стефан Немањић. Примера ради, он се састао са угарским краљем „на међи отачаства мојега у граду Равнора (Ћуприји)”, а потом је осујетио напад латинског цара Хенрика Фландријског, који „не могаше изићи из отачаства мојега, јер затворих све стазе његове” (Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 100, 101). Овде треба још додати, да се државни сабори у средњовековној Србији називају „сабори отачаства” (М. Благојевић, „Српски сабор и сабори отачаства Немањића и Лазаревића”, Глас СДХ САНУ, Одељење историјских наука, књ. 14 (2008) 1–40. Примера има много, па их не треба посебно наводити.

³⁵ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, Београд 1996², 569. У чешком реч „dedina”, поред осталог, значи и недељиво власништво земље (Чешко-српски речник, Изд. САНУ, Београд 2000, 187). Пошто је Немања обнављао своју дедину, он је само проналазио поједине жупе и области које су запосели Византинци, Арбанаси или неко други, па их као неотуђиве земљопоседе враћао српској држави.

рао” византијске градове, односно утврђења и у тим местима „истребио грчко име”, односно искоренио Византинце и њихове присталице. На основу кратке анализе лако бе се закључити да је српски велики жупан ослободио од туђинске или византијске власти свој завичај, део своје државе и део наследних земљопоседа, а конкретно Зету, односно територију Диоклитије и Далмације, где је укинуо византијску власт, најкасније 1185. године. Са укидањем византијске управе, Диоклитија и Далмација постају интегрални делови државе Стефана Немање и његових наследника. Антички називи ових области, као добро познати широм Медитерана, ући ће и у владарску титулатуру првих српских краљева.³⁶

Српски велики жупан је Диоклитију и Далмацију 1185. или 1189. године, поверио свом најстаријем сину Вукану. Било је то у складу с тадашњим обичајем да се државна територија дели између мушких чланова владареве породице, па су на тај начин стваране „удеоне кнежевине”.³⁷ Вукан је вероватно добио своју „удеону кнежевину” већ 1189. године, јер је кнегиња Десислава, жена последњег владара Дукље из династије краља Бодина, великог кнеза Михаила, напустила земљу и стигла у Дубровник августа 1189. године, у пратњи својих дворана и барског надбискупа Гргура.³⁸ Кнегиња је тада предала Дубровчанима своја два брода, а касније јој се губи траг у изворима. Познато је да се Стефан Немања добровољно одрекао престола и одлучио да се замонаши, па је поводом тога сазвао државни сабор (1196) којем је за свог наследника одредио млађег сина Стефана.³⁹ Старијем сину Вукану доделио је тада титулу великог кнеза, па га је тиме изједначио у достојанству са великим жупаном, али не и у врховној власти у држави. Вукан се помиње као „удеони кнез” 1190, а 1195. године као „краљ”: Диоклије, Далмације, Трибуније, Топлице и Хвосна, али се у истом извору, пре цитиране титулатуре, помиње „господин Немања велики жупан”, као врховни владар државе.⁴⁰ Титула „краља” употребљена је уз Вуканово име у складу са традицијом, јер су раније Дукљом владали краљеви, потомци Стефана Војислава и његовог сина краља Михаила. Поред титуле „краља”, посебну пажњу привлаче и области које су ушле у састав Вуканове „удеоне кнежевине”. У питању су Дукља, Далмација, Требиње (Травунија), Хвосно (Метохија) и Топлица, практично југозападни део тадашње српске државе. Убрзо после Немањиног силаска с престола и монашења, изгледа да велики кнез Вукан више није признавао врховну власт великог жупана, односно свог млађег брата Стефана Немањића (Првовенчаног). На такву констацију

³⁶ Диоклитија и Далмација унете су у владарску титулатуру већ краља Стефана Првовенчаног (Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 109, 117).

³⁷ М. Динић, „Три повеље из исписа Ивана Лучића”, *Зборник Филозофског факултета* у Београду, књ. III (1955) 69–71, 88. М. Благојевић, „Српске удеоне кнежевине”, ЗРВИ 56 (1997) 45–62 (= *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, 1–20).

³⁸ А. Соловјев, *Одабрани списи кнеза српског краља*, Београд 1926, 4, 5. М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 301.

³⁹ Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд, 1940, 68–73; М. Благојевић, *Српски сабори и сабори ошачасиња Немањића и Лазаревића*, 9–12.

⁴⁰ У натпису о изградњи Цркве Св. Луке у Котору (1195) саопштава се да је црква подигнута: „sub tempore domini Nemanie magni iupani et filii sui Velcani regi Dioclie, Dalmatie, Tribunie, Toplize et Cosne”. (Писци средњовековног латинитета, 160, 161).

упућује чињеница, што се врховна власт великог жупана не помиње у которским документима који су настали између 1197. и 1200. године. Которски кнез Богдан и судије донели су једну одлуку 1197. године: „Sub tempore domini nostri Velcanni, Dioclie, Dalmatie, Tribunie atque Toplize incliti regis”.⁴¹ У цитираној латинској титулатури не помиње се владавина великог жупана Стефана Немањића, већ само „наш господин”, „славни краљ” Вукан и што је битно, у титулатури се више не помиње Хвосно или Метохија, а то опет значи да Хвосно више не припада Вукановој удеоној кнежевини. Осамостаљивање удеоног кнеза, а истовремено и сужавање његове кнежевине, саопштено је на посредан начин скраћивањем владарске титулатуре у два которска документа из 1199. и 1200. године. Први документ издат је „за време краља Вукана и градског кнеза Десимира”,⁴² а други „за време нашега господина краља Вукана, и док је код нас управљао облашћу Десимир, његов слуга”.⁴³ Обе титулатуре јасно показују да је једини владар Котора, а по свој прилици и некадашње Дукље и Далмације био Вукан, док се врховна власт великог жупана Стефана не помиње, па се вероватно није ни осећала. У Вукановој служби налазио се и которски кнез Десимир. Постојеће стање у Котору се променило, најкасније, до септембра 1201. године када је Lauro Zan, грађанин Венеције: „положио заклетву великом жупану Стефану и његовим синовима...да ће верно обављати дужност кнеза” у Котору.⁴⁴ На основу овог податка може се закључити да је Котор 1201. године издвојен из Вуканове удеоног кнежевине, као што је то нешто раније учињено са Хвосном (Метохијом) и Топлицом, па је то могао бити „casus belli”. Рат је ускоро букнуо свом својом жестином. Вукан је добио војну помоћ од угарског краља, па је средином 1202. године протерао Стефана Немањића из Рашке и заузео престо великог жупана. Борбе су настављене и следећих година у којима је Стефан Немањић постепено потискивао Вукана, тако да је успео да се врати на великожупански престо, крајем 1204. или 1205. године.⁴⁵ После завршетка грађанског рата, великом жупану Стефану Немањићу припала је врховна власт у целој држави, док је велики кнез Вукан задржао своју удеону кнежевину која је обухватала Дукљу, Далмацију, а вероватно и Требиње. На овој територији удеони кнез је имао широка овлашћења као и раније, па се понашао као прави владар. Имао је своју властелу, своју војску, посебне приходе, управни апарат, одржавао је дипломатске везе са папама и угарским краљем, признавајући неко време његову врховну власт, а учествовао је и у раду црквеног сабора Барске надбискупије.⁴⁶

⁴¹ Д. Синдик, „О политичким и друштвеним приликама у Котору крајем XII века”, *Прилози I, Црква светог Луке кроз векове*, Котор 1997, 19.

⁴² Одлука је донета јула 1199. године у Котору: „sub tempore regis Velcanni et comitis civitatis Desimir” (Д. Синдик, „О политичким и друштвеним приликама у Котору”, *Прилози II*, 20).

⁴³ Одлука је донета јануара 1200. године у Котору: ” sub tempore domini nostri regis Velcanni, et comitatum regente apud nos Desimirus eius famulus” (Д. Синдик, „Которска исправа из 1200. године”, *ИЧ* 37 (1990) 203; *Писци средњовековног латинског језика*, 162)

⁴⁴ Д. Синдик, *О политичким и друштвеним приликама у Котору*, 15.

⁴⁵ *Историја српског народа I*, 268–270.

⁴⁶ *Историја Црне Горе*, књ. друга, том први, Титоград 1970, 4, 5, 15–18.

Ово опет показује да су сви затечени елементи државности у Дукљи и Далмацији сачувани и у удеоној кнежевини Вукана Немањића.

Сва наведена и друга права припадала су Вукановом сину и наследнику, великом кнезу Ђорђу, који се такође помиње са титулом „краља”, али само на територији којом је господарио. „Краљ” Ђорђе се с братом Млађеном и рођацима обавезао 1208. године на пријатељство и верност Млечанима.⁴⁷ Права удеоног кнеза, а уједно и наслеђени елементи државности Дукље и Далмације, нису претрпели осетније промене када је Стефан Првовенчани добио краљевску титулу и круну 1217. године и када је Српска црква постала аутокефална (1219). Оснивањем Српске аутокефалне архиепископије и њених епископија, православно становништво Зете, односно некадашње Дукље, Далмације и Требиња, нашло се под духовном јурисдикцијом Зетске православне епископије, са седиштем у Храму Св. Архангела Михаила на Превлаци.⁴⁸ Овај чин, посматран само са организационог аспекта, могао је да ојача постојећу државност у Зети, јер је Зетска епископија својом јерархијом, црквама, манастирима и парохијама, премрежила територију Зете, успоставивши истовремено и границе до којих се простире духовна јурисдикција епископије. Ове границе су се у начелу поклапале са границама историјске области Зете, односно „земље Зете”. Удеоно кнез Ђорђе био је потчињен српским краљевима, па се са својим одредом и сарадницима придружио војсци краља Владислава, који је јуна 1237. године боравио на Цетини. Овде је краљ Владислав издао повељу Сплићанима у присуству: „кнеза велигг Ђорђа”, затим војводе Манојла, челника Обрада, једног казнаца, тепчије и кнеза Улциња који је био потчињен Ђорђу.⁴⁹ Није искључено да су и казнац и тепчија, такође, били потчињени великом кнезу.⁵⁰ Неколико година касније је „Ђорђе, кнез Дукље”, дозволио улцињском бискупу да се потчини дубровачком надбискупу.⁵¹

Владавина удеоног кнеза Ђорђа окончана је најкасније 1248. године, када је сахрањен у Сопоћанима.⁵² Наследио га је млађи брат Стефан, такође син великог кнеза и „краља” Вукана. Стефан Вукановић је располагао знатним материјалним и финансијским средствима, као и његови претходници, што му је омогућило да подигне у Морачи велики манастирски комплекс и храм посвећен Успењу пресвете Богородице.⁵³ Храм се по својим димензијама, висини и ширини, може изједначавати са Милешевом коју је саградио краљ Владислав и Сопоћанима које је подигао краљ Урош I. Ово опет представља посредно сведочанство да се удеоно кнез Стефан могао мерити по свом богатству и политичком утицају са поменутиим српским краљевима, чији је рођак био. Захваљујући стеченом угледу и поштовању,

⁴⁷ Н. д., 8–12.

⁴⁸ М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 17–33, 127–138, 163–170.

⁴⁹ М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, 71, 89–94.

⁵⁰ О казнацима и тепчијама види: М. Благојевић, *Државна ујрава у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 2001², 17–30.

⁵¹ *Историја Црне Горе*, књ. друга, том први, 22.

⁵² М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 305.

⁵³ С. Петковић, *Морача*, Никшић 2002².

а посебно привржености Српској православној цркви, лик кнеза Стефана добио је своје место у познатој „Лози Немањића”, која је живописана у Дечанима и Пећкој патријаршији.⁵⁴ О Стефановој политичкој и јавној делатности мало се зна, изузев да је био присутан приликом утврђивања источне хранице Хумске православне епархије, односно код утврђивања међа села Осолника, повише Ријеке Дубровачке и Затона, између 1250. и 1253. године. Поред кнеза Стефана, били су присутни епископ Спиридон, епископ Методије и протовестијар Вратимир.⁵⁵ Методије је у то време био хумски епископ, док се Спиридон налазио, можда, на челу Будимљанске епископије. За протовестијара Вратимира могло би се претпоставити да је био у служби великог кнеза Стефана или неког од поменутих епископа.

Досадашње излагање је показало да владари из династије Немањића, у периоду између 1190. и 1253. године, нису угрожавали или разарали затечене елементе државности на територији Дукље, Далмације и Требиња, односно у удеоној кнежевини великог кнеза Вукана и његових синова, Ђорђа и Стефана. Пре би се могло говорити о томе да су затечени елементи државности брижљиво чувани и неговани, па и оснажени, захваљујући оснивању Зетске епископије. До краткотрајне промене долази средином шесте деценије XIII века, када је краљ Урош I одлучио да укине удеоно кнежевине и у Захумљу и у Дукљи, односно Зети.⁵⁶ Покушај централизације власти у српској држави за време краља Уроша I није био дугог века. После његовог насилног свргавања с престола (1276) дошло је до још радикалније поделе државне територије. Урошев син и наследник, краљ Стефан Драгутин (1276–1282), дао је својој мајци, краљици Јелени, Зету, Требиње, затим крајеве око Плава и Горњег Ибра.⁵⁷ Назив Зета потиснуо је античке називе Дукљу и Далмацију, добрим делом и због тога што су учвршћене границе Зетске православне епископије. Краљица Јелена је господарила својом облашћу преко тридесет године, од 1276. до 1308. године. Она је владала скоро самостално, па је сазивала и државне саборе у својој области. Поседовала је неколико владарских резиденција или „дворова”: у Требињу, Скадру, Брњацима на Ибру, а вероватно и другим местима. Имала је своју војску, властелу, приходе, управни апарат, канцеларију, давала је царине под закуп, водила дипломатску преписку са папама, владарима у Јужној Италији и суседним Дубровником. О њеном мишљењу и ставу морали су да воде рачуна оба њена сина и краљ Драгутин и краљ Милутин. У литератури се понекад једноставно констатује да је краљица Јелена помагала католичке цркве у Приморју, што је тачно, а притом се не наглашава да је она била владар и католика и православних хришћана у својим областима.

⁵⁴ С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 38, 49, 58; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1975, 136, 137, си. 57 и 58; В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 138 сл. 82, цртеж XXV; Б. Тодић, *Грачаница. Сликарство*, Београд – Приштина 1988, 172. На „Лози Немањића” у Грачаници уз лик кнеза Стефана Вукановића не стоји никаква титула, већ се он помиње једноставно као „Стефан Влков син”. На овакав начин поменути су и бивши краљеви Радослав и Владислав, односно без титуле.

⁵⁵ М. Благојевић, *Велики кнез или земаљски кнез*, 306, 307.

⁵⁶ *Историја Црне Горе*, књ. друга, том први, 12–14.

⁵⁷ Исто, 46–59.

Не исцрпљујући назначену проблематику која је у историографији на више места осветљавана, треба истаћи како је краљица Јелена својим приходима подигла манастир Градац са православним храмом који је посвећен пресветој Богородици, празник Благовештење.⁵⁸ Пред крај живота краљица Јелена се замонашила у храму Св. Николе у Скадру, а када је умрла у Брњацима 1314. њено тело је на најсвечанији начин пренето у манастир Градац.

Када се краљица Јелена повукла из политичког живота 1308. године, краљ Милутин је дао Зету и Требиње свом сину Стефану, будућем краљу Стефану Дечанском. Према једном млетачком документу, Стефану су припадала широка овлашћења, па га Млечани због тога називају: „краљем Дукље, Албаније, Захумља и Приморја”.⁵⁹ Милутинов син и потенцијални наследник престола имао је своју властелу, војску, управу и приходе, а пошто је у једном тренутку његов положај био угрожен, зетска властела наговорила је Стефана да преотме престо свом оцу краљу Милутину. Прорачун властеле био је лош, јер је краљ Милутин био најспособнији и најспретнији српски владар. Краљ је са својом војском упао у „Зетску земљу” и дошао до Бојане. Овде је успео да наговори Стефана да дође на преговоре, а онда га затворио (1314), отпремио за Скопље, где је делимично ослепљен и послат у Цариград.⁶⁰ После окончане побуне свог сина Стефана и зетске властеле, краљ Милутин је управљао Зетом преко свог намесника кнеза Илије (1318), који се 1321. године помиње као „општи кефалија” у Зети.⁶¹

Убрзо после смрти краља Милутина и доласка на власт краља Стефана Дечанског (1321–1331), Зета поново добија посебан статус у држави Немањића, као област или „земља” којом господари „млади краљ” Стефан Душан.⁶² Он је такође располагао широким овлашћењима. Имао је своју војску, своје приходе, посебан управни апарат, а био је окружен угледном, способном и моћном властелом, међу којом се истичу: војвода Младен, родоначелник Бранковића, затим војвода Војин родоначелник моћних Војиновића, потом челник Ђураш Илијић са браћом, син кнеза Зете и кефалије Илије. Окружен моћном зетском и требињском властелом, а располажући значајним финансијским средствима и уз све то, овенчан славом храброг и способног војсковође, млади краљ се осећао готово независним владарем у својој области. Све је то, вероватно, изазвало незадовољство и подозрење краља Стефана Дечанског. Овом приликом не треба се дуже задржавати на занимљивим детаљима сукоба и борбе између оца и сина, као ни њиховом привременом мирењу, већ треба упозорити да је властела одлучивала какав јој је владар потребан и каква ће се водити спољна политика. У томе је предњачила зетска и требињска властела, која је постала свесна своје снаге и улоге у земљи. Не желећи да и по други пут направи грешку као у побуни против краља Милутина, зетска и требињска властела приморала је младог краља Стефана Душана да изврши државни удар, односно неку

⁵⁸ Оливера Кандић, *Градац, историја и архитектура манастира*, Београд 2005.

⁵⁹ *Историја Црне Горе*, књ. друга, том први, 60.

⁶⁰ *Историја српског народа I*, 462–464.

⁶¹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 250, 251; Исти, *Велики кнез и земаљски кнез*, 310.

⁶² *Историја Црне Горе*, књ. друга, том први, 66–73.

врсту дворског пуча. Стефан Душан је с малим и одабраним одредом своје властеле деловао брзо и одлучно, па је извршио изненадни препад на двор краља Стефана Дечанског.⁶³ Властела је успела да зароби Стефана Дечанског и омогући Душану да преузме врховну власт у држави. Овај поступак је легализован обредом крунисања Стефана Душана за краља српских и поморских земаља.⁶⁴ Довођењем на престо младог, способног и амбициозног владара, зетска, требињска и друга српска властела добила је вођу каквог је желеле, који ће јој омогућити да стиче нове земљопоседе, велика богатства и славу, што се убрзо и догодило.

У првим годинама владавине краља Душана, Зетом је управљао његов намесник и даљи рођак Вратко, праунук великог кнеза Вукана, који се у изворима помиње са титулом жупана, потом војсковође, кнеза и великог кнеза.⁶⁵ Вратково намесништво у Зети као да не представља случајност али се са њим истовремено затвара круг принчева из куће Немањића који су господарили Зетом. Душаново ратовање против Византије повукло је и кнеза Вратка и другу српску властелу далеко на југ, у долину Струме, до Солуна, у Тесалију и Епир. На овом месту не треба расправљати о положају Зете у Душановом царству, јер је то већ учињено у историографији, поготово што је Зета тада представљала само једну област, каквих је било неколико. Но и поред тога, изгледа да су се неке традиције поштовале, па је део прихода од зетских тргова припадао једном члану владареве породице, а у конкретном случају царици Јелени.⁶⁶

У историографији је добро познато и на више места образложено, како је после смрти цара Душана (1355) врховна власт у држави припала његовом сину, цару Урошу који није био способан да влада. Неспособност цара Уроша постала је видљива широм Душановог царства, па је отпочео процес осамостаљивања појединих области, на челу са обласним господарима. Српска властела у Рашкој окупила се око кнеза Војислава Војиновића, а зетска властела око браће Балшића, свакако с циљем да заштите властите интересе и да заузму водећу улогу у држави какву су раније имали. Намере српске властеле нису остварене, не само због сукоба између кнеза Војислава и Балшића, већ првенствено због тога што се центар Урошеве државе није налазио ни у Рашкој ни у Зети, већ на простору Македоније. Изненадна појава непознате властеле Балшића, као обласних господара Зете већ 1360. године, не треба да изненађује, јер су се у Зети одржали најважнији елементи њене државности.⁶⁷ Познате су биле границе „земље Зете”, као и границе Зетске епископије, односно митрополије. Жива је била успомена на присуство младих краљева из династије Немањића који су господарили овом територијом, а снажна је била успомена зетске властеле на политичко вођство у српској држави. Ови и други чиниоци убрзали су окупљање

⁶³ Исто, 72.

⁶⁴ Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 117–119; М. Благојевић, *Српски сабори и сабори ошачастива*, 24, 25.

⁶⁵ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земаљама*, 46, 48, 49, 52; Исто, *Велики кнез и земаљски кнез*, 310–312.

⁶⁶ *Историја Грне Горе*, књ. друга, том први, 75.

⁶⁷ *Историја Црне Горе*, књ. друга, том други, Титоград 1970, 6–8.

зетске властеле око породице Балшића која се истакла својом предузимљивошћу. Балшићима је пошло за руком да 1371. године запоседну Хвосно, односно Метохију, укључујући Пећ и Призрен, а 1373. године да заузму жупе Драчевицу, Конавле и Требиње.⁶⁸ На тај начин, а нимало случајно, Балишићи су постали господари оних територија којима је некада господарио велики кнез Вукан.

Пропадање Зете под влашћу Балшића текло је постепено и трајало је неколико деценија. Када је умро Балша III Балшић (1421), последњи мушки потомак ове породице, Зета је припала његовом ујаку, деспоту Стефану Лазаревићу, а тачније само они делови територије које Венеција није заузела. Деспот Стефан је због тога морао да води рат против Венеције и да ослободи оне градове и крајеве које је могао ослободити. Циљ је само делимично остварен, па је Венеција задржала Котор, Улцињ, Скадар, као и територију између Бојане и доњег тока Дрима.⁶⁹ Поштујући традиције Немањића, укључујући и елементе државности Зете, деспот Стефан Лазаревић дао је Зету наследнику свог престола, „младом господину” Ђурађу Бранковићу, да овом територијом господари као што су то чинили „млади краљеви”.⁷⁰ Све ово показује да је Зета и у оквирима Српске Деспотовине имала посебан статус. Када је умро Стефан Лазаревић, његов наследник, деспот Ђурађ Бранковић постављао је у Зети посебног намесника, обично истакнутог војводу да управља војним и цивилним постовима на овој територији.⁷¹

Српска Деспотовина била је изложена снажном притиску Турака. Са далеким центром у Смедереву губила је територије и контролу над Зетом, где се осамосталио угледни властеоски род Црнојевића, па је Стефан Црнојевић 1455. године признао номинално врховну власт Венеције.⁷² Стефана је наследио син Иван (1465–1490) који је по потреби иступао против или сарађивао са Венецијом, а када је морао, везивао се и за Турке, што му је омогућило да ужива знатан степен самосталности.⁷³ Он је господарио оним деловима Зете који се нису налазили под туђинском влашћу. Била је то мала област која је имала површину од око 2.000 квадратних километара. Но и поред тога, владар се понашао као да управља правом и великом државом, па се војвода Иван, а касније његов син и наследник Ђурађ Црнојевић, титулисао: „У Христу Богу благоверни и Богом чувани господар зетски”.⁷⁴ Господар је имао своју властелу, двор, дворане, двордржицу, војводе, дијаке, па чак „логофете”, кефалије и пронијаре, готово све институције које су имали краљеви и цареви из династије Немањића.⁷⁵ Угледајући се у свему на светородну лозу Немањића, господин Иван и господин Ђурађ ука-

⁶⁸ Исто, 29–33. Политички успон браће Балшића исцрпно је приказан у цитираној *Историји Црне Горе*, па се на томе не треба посебно задржавати.

⁶⁹ *Историја Црне Горе*, књ. друга, том други, 137–150.

⁷⁰ Исто, 149; М. Спремић, *Деспои Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 68–70.

⁷¹ И. Божић, „Зетске војводе под деспотима”, *Гласник Друштва за умјешност Црне Горе* 2(1975) 5–24.

⁷² *Историја Црне Горе*, књ. друга, том други, 223–232, 277.

⁷³ Исто, 287–296, 322–326.

⁷⁴ М. Благојевић и Д. Медаковић, *Историја српске државности I*, 299.

⁷⁵ Исто, 300, 301.

зивали су највеће поштовање и подршку Српској православној цркви, а конкретније Зетској митрополији. Оскудевајући у много чему, господин Иван Црнојевић је издвојио знатан део личне имовине да би подигао манастир на Цетињу 1485. године. Манастир је посвећен Рождеству пресвете Богородице (празник Мала Госпојина), а „наречен” је да буде ново седиште „Митрополије Зетске”.⁷⁶ О потребама манастира, односно Митрополије, бринуо се касније и господин Ђурађ Црнојевић (1490–1496), па је наредио монаху Макарију „од Црне Горе”, да штампа неколико богослужбених књига.⁷⁷

Премештање двора Црнојевића и седишта Зетске митрополије на Цетиње, директно је утицало на стварање новог политичког и духовног средишта Зете у крају који је био познат под називом Црна Гора.⁷⁸ Према једном сачуваном запису из XVI века, за једну књигу се каже да је била написана: „на месту званом Цетиње, у Црној Гори, у пределу земље Зете, у храму Рождества пресвете Богородице”.⁷⁹ Из наведеног цитата јасно се види, да се насеље Цетиње налазило у крају који је познат под називом Црна Гора и да је овај крај био само део знатно веће територијалне целине, тада добро познате под називом Зета. На основу наведеног податка и целокупног излагања може се закључити, да је из географског назива краја у којем се налазио политички, и црквени центар, а не од имена народа, изведен и назив државе која је кроз векове стварана на подручју данашње Црне Горе. Најстарије политичко језгро створено је источније и у близини античког града који се звао Доклеа или Диоклија, па је из имена овог града изведен и назив историјске области и државе Дукље или Диоклитије, која је обухватала неколико жупа крај Скадарског језера и у Приморју. Када је за време владавине цара Манојла I Комнина (1143–1180) проширена и учвршћена византијска тема „Далмација и Диоклитија”, политички центар је померен северозападно од напуштеног античког града, у долину реке Зете, па је из имена ове реке изведен назив историјске и осамостаљене области Зете. Све се то догодило пре долска на власт Стефана Немање, а прецизније пре него што је Зета постала саставни део његове државе. Три века касније, под притиском Турака, премештен је и политички и верски центар Зете на Цетиње, у Црну Гору. Непуне две деценије после ових догађаја, угасио се и последњи пламичак политичке самосталности у овим крајевима (1496), па су Турци својим нахијама премрежили српску историјску област Зете. С губитком

⁷⁶ *Историја Црне Горе*, књ. друга, том други, 329–332, 489. 77.

⁷⁷ Исто, 397–410.

⁷⁸ Крај или предео Зете под називом Црна Гора, први пут се помиње 1376. године у грађи Дубровачког архива. Види: Ј. Тадић, *Писма и уједињива Дубровачке републике I*, Београд 1935, 396: „E se questa nostra lettera te trovassy in Centa de qua de Cernagora”. У питању је брдско планински предео који се простира од Рисанског залива, изнад Котора, Грбља и Будве. На овом простору боравили су катуни сточара, а неки су од њих сишли у Приморје, па се 1435. године године помињу као катуни Црне Горе (Catuni Cernagore), под којима се подразумевају Паштровићи, Режевићи и катуни Ластве. Више о томе: И. Божић, „Катуни Црне Горе”, *Зборник Филозофског факултета у Београду X/1* (1968) 245–249 (= *Немирно Поморје у XV веку*, Београд 1979, 150155); М. Благојевић, *Црне Горе и Црна Гора, Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања*, Подгорица 1999, 57–77.

⁷⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и најписи IV*, Сремски Карловци 1923, 59, бр. 6308.

политичке самосталности нису угашени и сви елементи српске државности, која се у средњем веку ослањала на световну и црквену власт. Под црквеном јурисдикцијом митрополије на Цетињу било је православно становништво на подручју Зетске епархије и у доба турске владавине. Митрополија је брижљиво неговала традицију Немањића, укључујући и елементе српске државности, посебно припадност Српској православној Светосавској цркви, српском народу, све са циљем да се створи самостална и слободна српска држава. Захваљујући упорном и дуготрајном деловању Зетске митрополије на Цетињу, створено је снажно политичко и духовно језгро у Старој Црној Гори, на челу са владикама, која ће дати своје име новоствореној српској држави – Кнежевини, Краљевини и Републици Црној Гори.

THE NEMANJIĆES AND THE STATEHOOD OF DUKLJA AND ZETA, MONTENEGRO

by

Miloš Blagojević

Summary

In the territory of present Montenegro, in the period from the 10th to the 21st century, there existed three states with different names: Duklja, maybe Duklja and Dalmatia, then Zeta and at the end Montenegro. The names of these states were derived from geographical names, not from the name of the Serbian nation who created them. Duklja or Dioclitia was named after the antique city Duklja (Docles), and Zeta after the river of the same name and the river valley, while the oldest Montenegro represented a mountainous region within Zeta which rose above Risan, Kotor and Budva. The original Duklja represented a small state which at the end of the 10th century fell into the vassal position to the Bulgarian empire. When the Byzantine emperor Basil II conquered Bulgaria in 1018, he subdued Duklja, too, as well as other Serbian countries. The Serbs started the uprising against Byzantium, so Prince Stefan Vojislav in 1037 restored the Serbian state with its centre in Duklja, to which Travunia (Trebinje) and Zahumlje were added. The territory of the restored state was at least three times larger than the original Duklja, so it experienced a fast political progress. The ruler of that state, Prince Mihailo, got the dignity of the king from the Pope, and somewhat later the bishop in Bar was raised to the rank of archbishop in 1089. These were the most visible factors of statehood in the territory of Duklja, Trebinje and Zahumlje.

After a fast progress, there followed even a faster fall, already at the beginning of the 12th century. When the emperor Manuel I Comnenus (1143–1180) came to the Byzantine throne, all Serbian lands were under his supreme rule. The coastal cities of Duklja with their surrounding areas were within the Byzantine administrative unit – „theme” – Dalmatia (Upper) and Dioclitia, headed by the emperor’s governor who had the title of dux. The regions inside the country were still governed by the rulers from the old Dukljanian dynasty, as the vassals of the Byzantine emperor; however, they did not bear the title of the Byzantine king anymore, but the great prince.

The Serbian grand duke Stefan Nemanja liberated Duklja and Dalmatia from the Byzantine occupation in 1185, considering this area an integral part of the Serbian state and his „grandfather’s” inalienable estate. The Serbian grand duke did not change the existing social relations, the existing order, institutions, church organization, not even the borders ex-

isting in the time of the last Duklja rulers. He gave the territory covered by the old historical areas: Dioclitia, Dalmatia and Travunia (Trebinje) to his son Vukan, to rule that area as a „participating prince”. Vukan was also officially given the title of „great prince”, borne by the last rulers of Duklja. The great prince Vukan, and later his sons Dordje and Stefan, also with the titles of the great prince, ruled their participative principedom from 1190 to 1253. All the three great princes which succeeded one another in the natural order, enjoyed great and broad authority. They had their army, their nobility (aristocracy), specific administrative apparatus, they gathered state income, maintained diplomatic relations with the popes and foreign rulers, recognizing at the same time the supreme rule of the Serbian grand duke, and later king. It all strengthened and fastened the existing factors of statehood in the territory of the former Duklja state, which more and more frequently started to be called Zeta. The statehood was even more strengthened with the foundation of the Orthodox Zeta diocese in 1220, which by its spiritual jurisdiction set the borders of Zeta, and by its church organization covered the entire area. In the mid-13th century, the participative principedoms in the Nemanjićes' state were abolished, but this attempt at centralization soon fell through. The Serbian king Dragutin (1276–1282) gave Zeta and Trebinje to his mother Queen Helen, who ruled her region as a true ruler from 1276 to 1308. After the withdrawal of Queen Helen, Zeta was entrusted to the potential heirs of the Serbian throne, that is to „the young kings”, first Stefan Dušan (1321–1331), the future Serbian king and emperor (1331–1355). The presence of „the young kings” in Zeta, as well as their aristocracy, army and local administration, continually strengthened all elements of statehood in Zeta.

When the Serbian Empire began to disintegrate, Zeta was among the first to gain independence, already in 1360 headed by the Balšićes, which is at the same time a proof that the statehood of Zeta was kept and preserved in the long period of the rule of the Nemanjić dynasty. The independent Zeta persevered in the period between 1360 and 1421, but it was continually weakening and losing some areas due to the attacks of great neighbours, primarily the Turks and the Venetians. The last ruler of Zeta, Balša III Balšić, remaining without male heirs and seriously ill, ceded Zeta to his uncle, the titular despot Stefan Lazarević, the ruler of the Serbian state at the time. According to the established custom, despot Stefan gave Zeta to his future heir, „young master” Djuradj Branković. When Djuradj Branković became the ruler of Serbia, he entrusted the ruling of Zeta to his governors. In the mid 1450s, Serbia faced a deep crisis and neared its fall, so the aristocratic family Crnojević gained independence in Zeta. Duke Ivan Crnojević moved his court to Cetinje, to Montenegro, so he also built a monastery in Cetinje as the new seat of the Zeta metropolitanate. Ivan Crnojević and his son, the duke and master Djuradj Crnojević carefully preserved and cherished all institutions which had existed at the age of the Nemanjićes, and these are very important factors of the Serbian statehood. With the movement of the seat of the Zeta metropolitanate and the court of the Crnojevićes to Cetinje, the new nation-building core was formed, in the area which was known under the name of Montenegro. When in 1496 even the last part of Zeta fell under the Turkish rule, in Cetinje and Montenegro there still remained and functioned the Zeta metropolitanate which enjoyed great respect and reputation within the Serbian Orthodox Church. It was the best guardian of the ecclesiastical, as well as political heritage from the time of the Nemanjićes, and particularly of some factors of statehood which were preserved in the territory of the Zeta diocese. Thanks to the presence and long-lasting activity of the Serbian Orthodox metropolitanate in Cetinje, after a long time and with great sacrifices of the people, the Serbian state was restored in one part of old Zeta, in Montenegro, so the present state of Montenegro was named after the name of that region.